

⁴⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982, с. 42; Седов В. В. Восточные славяне VI—XIII вв., с. 242—243; Толочко П. П. Происхождение и раннее развитие Киева (к 1500-летию основания). — История СССР, 1982, т. 1, с. 43.

⁴⁶ Рыбаков Б. А. Город Кня. — ВИ, 1980, № 5, с. 36, 39; Толочко П. П. Памятники VI—VII вв. и проблема возникновения Киева. — В кн.: Slované 6—10 století. Brno, 1980, s. 249; Третьяков П. Н. По следам древних славянских племен, с. 96, 122.

⁴⁷ Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. — Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., т. 21, с. 164.

⁴⁸ Бромлей Ю. В., Першиц А. И. Ф. Энгельс и проблемы первобытной истории, с. 28; Васильев Л. С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протогосударству-цифдом). — Народы Азии и Африки, 1980, № 1, с. 182; Куббель Л. Е. Этнические общности и протестарно-политические структуры доклассового и раннеклассового общества. — В кн.: Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. М., 1982, с. 136.

П. А. ГОРИШНИЙ, В. В. ОТРОЩЕНКО,
О. Г. ШАПОШНИКОВА

Дослідження на новобудовах України

Археологи Радянської України мають найбільш тривалий досвід досліджень стародавніх пам'яток в зонах новобудов. У 1927—1932 рр., у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу та затопленням порожистої частини Дніпра, була створена перша новобудовна експедиція Наркомату освіти та Академії наук УРСР під загальним керівництвом Д. І. Яворницького. З 1930 р. почалися дослідження Бузької експедиції (БоГЕС), яку очолював перший директор ЦМК АН УРСР Ф. А. Козубовський. Організаційне оформлення археологічних кадрів на Україні в Інститут історії матеріальної культури (1934 р.) сприяло дальшому активному дослідженню стародавніх пам'яток, які потрапили у зони новобудов. До Великої Вітчизняної війни це були розкопки на будівельних майданчиках заводів «Азовсталь» (М. Є. Макаренко) та Нікопольського трубного (Ф. М. Кіранов, Л. Д. Дмитров, Б. М. Граков). У відбудований період відновила роботу Дніпрогесівська експедиція, яка стала своєрідним продовженням першої новобудовної експедиції (В. М. Даниленко, А. В. Добровольський, О. Ф. Лагодовська, О. В. Бодяньський).

Проте справжній розмах дослідження на новобудовах одержують після прийняття у 1948 р. урядом СРСР «Положення про охорону пам'яток історії та культури», згідно з яким жодна могила, жодне давнє поселення не можуть бути зруйновані до попереднього археологічного вивчення. Слід зазначити, що широкомасштабні дослідження поєднуються з удосконаленням охорони виявлених археологічних пам'яток, особливо після створення Товариства охорони пам'яток історії та культури. Включення пункту про охорону історичних пам'яток до Конституції СРСР, ухвала Закону про охорону пам'яток історії та культури — свідчення неухильної турботи Комуністичної партії та Радянської держави про збереження археологічних скарбів. Такого ґрунтового ведення справ охорони пам'яток старовини не знала жодна країна.

Спираючись на існуюче законодавство, Інститут археології АН УРСР виконує великий обсяг охоронних досліджень на новобудовах, фінансування яких здійснюється за рахунок будівельних організацій. З ряду найважливіших будов 50-х років слід виділити каскад гідроелектростанцій на Дніпрі. Вивченням пам'яток, що потрапили до зони затоплення, займалась більшість співробітників Інституту археології АН УРСР, а також їх колеги з Інституту археології АН СРСР, Державного Ермітажу, Московського та Ленінградського університетів, інших наукових установ. Особливо плідними були розкопки у зоні спорудження Каховської ГЕС (А. В. Добровольський, Д. Т. Березовець, О. Ф. Лагодовська, Є. В. Махно, Д. І. Бліфельд, В. Й. Довженко, О. Г. Шалощникова, Р. І. Виезжев та ін.). На будівництві Дніпродзер-

жинської ГЕС виділимо роботи Д. Я. Телегіна, Є. В. Махно, І. М. Ша-
рафутдінової; Кременчуцької — Д. Я. Телегіна, Є. В. Махно, М. П. Ку-
чери, В. М. Даниленка, О. І. Тереножкіна, Є. О. Петровської, О. Ф. По-
кровської, В. К. Гончарова, В. Й. Довженка, Р. О. Юри; Канівської —
С. С. Березанської, М. М. Бондаря, Г. Т. Ковпаненко; Київської —
В. О. Круца, В. І. Бідзілі, Д. Я. Телегіна. Початок планомірному нау-
ковому вивченню Надазов'я поклали розкопки курганів у долині р. Мо-
лочної (О. І. Тереножкін, М. І. Вязмітіна, Л. С. Клейн, В. А. Іллінська,
К. Ф. Смирнов, Є. Ф. Покровська, Г. Т. Ковпаненко, А. І. Фурманська).

На кінець 50-х років специфіка охоронних археологічних дослі-
джень помітно змінюється у зв'язку з будівництвом численних зрошу-
вальних систем. Археологи поруч з будівельниками, а іноді навіть ви-
переджаючи їх, просувались від річкових долин в степові та лісостепові
межиріччя, де основним об'єктом досліджень стають кургани. Експе-
диції в зонах зрошення поклали початок суцільному археологічному
вивченню регіонів республіки. Значний обсяг досліджень виконали Пів-
нічноукраїнська (П. Н. Шульц, Є. В. Веймарн, А. О. Щепінський), Пів-
денноукраїнська (О. І. Тереножкін, О. М. Лесков), Керченська
(О. М. Лесков), Краснознам'янська (Є. В. Черненко), Дністро-Дунай-
ська (М. М. Шмаглій), Бориспільська (О. І. Тереножкін) експедиції.

Зростаючий обсяг досліджень став вимагати удосконалення ново-
будовних експедицій. Для виконання рішень березневого (1965 р.)
Пленуму ЦК КПРС «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку
сільського господарства СРСР» та травневого Пленуму ЦК КПРС
(1966 р.). «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання
великих стійких врожаїв зернових та інших сільськогосподар-
ських культур», в зв'язку із зростаючим обсягом розкопок у зоні бу-
дівництва великих зрошувальних систем на півдні республіки в ІА АН
УРСР у 1968 р. створено постійнодіючі археологічні експедиції: Ка-
ховська (О. І. Лесков), Інгульська (О. Г. Шапошникова), Північно-Ро-
гачицька (О. І. Тереножкін, В. І. Бідзіля). Тоді ж в Інституті археології
утворився спеціалізований відділ новобудовних експедицій (Ю. М. За-
харук).

Пошуки оптимальних форм організації новобудовних експедицій
виявилися пов'язаними з рядом об'єктивних та суб'єктивних труднощів
і продовжуються в даний час. У 1971—1974 рр. Запорізька
(В. І. Бідзіля) та Херсонська (О. М. Лесков) експедиції працювали на
правах відділів. Цей досвід варто визнати вдалим, оскільки таким чи-
ном був повністю вкомплектований та стабілізований склад двох ве-
ликих постійнодіючих експедицій. Але в цілому по Інституту проблема
досліджень на новобудовах вирішена не була. У 1974 р. відновлюється
відділ новобудовних експедицій (М. М. Шмаглій), який у 1976 р. пе-
ретворюється у неструктурну групу по організації новобудовних експе-
дицій. У 1982 р. втретє створюється відділ новобудовних експедицій
(П. А. Горішній). Зазначимо, що пошуки задовільного розв'язання ор-
ганізаційних питань надто затяглися, що негативно позначилося на
веденні охоронних досліджень на новобудовах. Найуразливішим міс-
цем залишається хронічна недоукомплектованість новобудовних ек-
спедицій, нестача кадрів наукових співробітників та лаборантів. Кад-
рові проблеми ускладнюються постійнозростаючим обсягом асигнувань
на проведення охоронних розкопок. Так, якщо за період з 1965 по
1970 р. Інститут археології АН УРСР уклав понад 60 договорів на су-
му 750 тис. крб., то за один лише 1983 р. укладено 61 договір на
загальну суму 1 млн. 179 тис. 430 крб.

Пожвавлення охоронних робіт наприкінці 60-х та в 70-ті роки пов'я-
зане з роботою нових експедицій: Вільнянської (Д. Я. Телегін), Верх-
ньотарасівської (Є. В. Черненко, М. М. Чередниченко), Дніпро-Донбас
(Д. Я. Телегін). Активно ведуться розкопки на новобудовах Донбасу
(М. М. Чередниченко, С. Н. Братченко, І. О. Післярій, О. С. Беляєв),
Присивашья (А. О. Щепінський, В. М. Корпусова), на Південному

Бузі (Г. Т. Ковпаненко, І. М. Шарафутдінова), у Північно-Західному Причорномор'ї (В. Н. Станко, Л. В. Субботін, О. В. Гудкова, І. Т. Черняков). Комплексні дослідження різноманітних ерхеологічних пам'яток проведені Дністровською новобудовною експедицією з 1974 по 1980 р. (С. М. Бібіков, О. П. Черниш, В. Г. Збеневич, Т. Г. Мовша, М. М. Шамаглій, Л. В. Вакуленко, Г. І. Смирнова, Л. І. Крушельницька, І. С. Винокур, Г. Ф. Нікітіна, О. М. Приходнюк, П. А. Горішній, В. Д. Баран, М. П. Кучера).

Зростаючий обсяг досліджень на новобудовах стимулював створення археологічних центрів на місцях, в обласних містах. Так, у Дніпропетровській області охоронні розкопки успішно проводить експедиція Дніпропетровського (І. Ф. Ковальова), в Донецькій — Донецького (А. О. Моруженко), у Харківській — Харківського (Б. А. Шрамко), у Ворошиловградській — Київського (М. М. Бондар) університетів. Значні дослідження на новобудовах практикує відділ археології Криму ІА АН УРСР (С. М. Бібіков). У 1984 р. організовано сектор новобудовних експедицій в Одесі при відділенні археології Північно-Західного Причорномор'я ІА АН УРСР (І. Т. Черняков). Виправдало себе на практиці запровадження єдиних розцінок на розкопки курганів та поселень (В. Ф. Генінг), полегшивши процедуру укладання договорів та фінансові відносини з будівельними організаціями. Зараз встановленими розцінками користуються і за межами УРСР.

Нині на базі відділу новобудовних експедицій укомплектовані шість новобудовних експедицій ІА АН УРСР: Миколаївська (О. Г. Шапошникова), Херсонська (А. І. Кубишев), Запорізька (В. В. Отрошенко), Краснознам'янська (Г. Л. Євдокимов), Приазовська (Ю. В. Болтрик), Закарпатська (С. І. Пеняк). Останніми роками розгорнуто дослідження курганів та поселень на шляху української ділянки газопроводу Уренгой—Помари—Ужгород (П. А. Горішній, Г. Т. Ковпаненко, С. Н. Братченко, М. М. Чередищенко, Б. В. Магомедов, О. П. Черниш, С. І. Пеняк).

Яким би важливим не був організаційно-адміністративний бік справи охоронних розкопок, але реальну оцінку роботи, проведеної археологами України на новобудовах, можна вивести лише з результатів досліджень. І справа тут навіть не в тисячах розкопаних курганів або десятках тисяч квадратних метрів розкритої площі поселень, а в якості проведених у зоні будівництва розкопок. Гарантувати таку якість може лише постійне удосконалення методики досліджень.

Ще перед археологами Дніпрогесівської експедиції постала проблема повного дослідження археологічних пам'яток. Вони зробили правилом розкопки курганів на знос та розкриття поселень широкими площами. У повоєнний період прискорені темпи будівельних робіт змусили археологів застосувати землерийні механізми (скрепер, бульдозер) на розкопках курганів. Свого часу українські археологи запозичили методику машинних розкопок курганів від своїх колег з Російської Федерації, довівши її до значного ступеня удосконалення. Нині практично всі новобудовні експедиції перейшли до траншейного методу розкопок кургану з обов'язковим залишенням контрольних бровок між траншеями¹. Такий метод дозволяє одержати максимум інформації про конструктивні особливості насипу, технологію спорудження кургану, стратиграфічну послідовність поховань, а також уточнює форму насипів у плані, оскільки вона не завжди буває круглою чи овальною. На розкопках так званих довгих могил, яких чимало у степовій смузі УРСР, практикується метод пересічних траншей: спочатку вздовж довгої осі кургану пробивається одна поздовжня траншея, фіксуються два довгих профілі по зачищених стінках цієї траншеї, а далі курган розкопується поперечними траншеями з фіксацією усіх проміжних бровок. Наявність осрової траншеї дає можливість закладати наступні поперечні бровки не наосліп, а в найбільш інформативних ділянках вивченої курганної споруди.

Наголошувати на позитивних моментах траншейного методу розкопок курганів доводиться тому, що останнім часом доцільність його була поставлена під сумнів². І. С. Каменецький вважає, що траншейний метод має й негативні моменти: трудомісткість зачистки численних профілів, небезпека можливих обвалів ґрунту з бровок, незручності під час фотографування профілів бровок. Запропонована більш економна, безпечна та зручна, на думку І. С. Каменецького, методика розкопок курганів із залишенням лише трьох контрольних бровок, безвідносно до висоти та діаметра насипу. Автор пропозиції визначає, що штучне обмеження кількості контрольних бровок призведе до певних втрат інформації, але економічний ефект вважає вагомим. Ми ж вважаємо, що найголовнішою метою розкопок археологічних пам'яток є одержання максимально можливої інформації. Негативні сторони траншейного методу здаються нам надуманими. Адже за застосуванням землерийної техніки трудомісткість земляних робіт на курганах значно знизилася, а зачистка профілів ніколи не була надмірним тягарем. Від небезпеки обвалів найкращий запобіжник — дотримання техніки безпеки, а не скорочення кількості контрольних бровок. Зручності для фотографів можна досягти, послідовно знімаючи бульдозером бровки. Та й взагалі допоміжний персонал має пристосуватися до найефективнішої методики, а не навпаки. Ми теж за те, щоб працювати швидко, без небезпеки для людей та економно, але не за рахунок зниження інформативності та якості розкопок.

Коротко зупинимось на деяких конкретних результатах досліджень на новобудовах, зосередивши увагу на степовій смузі України, де охоронні розкопки проводяться найінтенсивніше.

Дніпрогесівською експедицією (І. Ф. Левицький, А. В. Добровольський, Т. Тесля, М. Я. Рудинський) досліджено ряд палеолітичних місцезнаходжень (Ямбург, Осокорівка I, Кайстрова та Дубова балки), що дало можливість говорити не лише про густу заселеність Півдня України у відповідний час, а й розкрити своєрідні риси місцевої палеолітичної культури. Цією самою експедицією здобуті матеріали (Ігрен 8, Виноградний та Похилий острови), що характеризували ранній неоліт Надпоріжжя (А. В. Добровольський, П. І. Смолічев). Згодом дані матеріали дали можливість виділити одну з найдавніших культур на території України — сурсько-дніпровську. Не менш важливі дослідження неолітичних стійбищ Собачки, Вовчки, Середній Стіг I (А. В. Добровольський), що дали підставу для хронологічного розчленування пізнього неоліту Надпоріжжя.

Матеріали досліджень у зонах новобудов дозволили виділити та охарактеризувати практично всі культурні прояви степового енеоліту (IV — перша половина III тис. до н. е.). На Побужжі встановлена зона культурних контактів степовиків з лісостеповими племенами трипільської культури. На поселенні в урочищі Пугач виявлено матеріали, що свідчать про зв'язки населення буго-дністровської культури з раннім Трипіллям. Вдалося синхронізувати пізню фазу буго-дністровської культури з ранньотрипільською. Пізніше, за доби розвинутої трипільської культури, вздовж Південного Бугу відкриті пам'ятки змішаного типу (Ташлик 2, Костянтинівка) у вигляді короткочасних стійбищ, синхронних трипільським поселенням типу Майданецького. Пам'ятки енеоліту Побужжя відкриті й досліджуються Миколаївською експедицією (О. Г. Шапошникова).

У 1927 р. поблизу греблі Дніпрогесу А. В. Добровольський виявив поселення Середній Стіг 2, що дало ім'я одній з найяскравіших культур степового енеоліту. У 1959 р., нижче греблі Кременчуцької ГЕС, Д. Я. Телегін відкрив та дослідив найважливішу пам'ятку середньостогівської культури — поселення та могильник неподалік с. Дерейвка. Матеріали цих розкопок характеризують скотарський характер господарства середньостогівських племен. Серед домашньої худоби головну роль відігравав кінь, який служив, ймовірно, основним джерелом

харчування. У середовищі середньостогівських племен виник шнуровий орнамент та знайшли ужиток бойові сокири-молоти з каменю. Ці ознаки характеризують, на думку переважної більшості дослідників, культуру найдавніших індоєвропейців.

Свого часу появу курганів у степу пов'язували з будівельною діяльністю племен давньоямної культури. Дослідження на новобудовах дозволили виявити ряд перед'ямних культур з підкурғанним ритуалом поховання (нижньомихайлівська, кемі-обинська, випростаних поховань, усатівська). Оформлений скотарсько-землеробський устрій господарства, наявність місцевої металообробки, різноманітні контакти з сусідніми та віддаленими племенами — все це дає можливість твердити, що Північне Причорномор'я стає у першій половині III тис. до н. е. дальньою периферією близькосхідного вогнища цивілізації, тією чи іншою мірою причетною до історичних подій, зафіксованих найдавнішими писемними джерелами. Серед дослідників найдавніших курғанних пам'яток — Д. Я. Телегін, І. Ф. Ковальова, О. Г. Шапошникова, А. О. Щепінський, В. Г. Збенювич, Е. Ф. Патокова, І. Л. Алексеева, Ю. Я. Рассмакін та ін.

Вирішальний внесок зробили новобудовні експедиції у вивчення давньоямної культури (середина — друга половина III тис. до н. е.). Ключовою пам'яткою для вивчення історії та культури давньоямних племен є Михайлівське поселення-фортеця у Херсонській області (О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич). Михайлівка виконувала за доби ранньої бронзи функції великого міжплеменного центру, укріпленого, на випадок небезпеки, захисними спорудами з каменю. Матеріали розкопок Михайлівки дозволяють вирішувати питання розвитку господарства, соціальних відносин, складання давньоямного суспільства та міжетнічних контактів.

Дійсно масовими стали нині поховальні пам'ятки племен давньоямної культури, досліджені в зоні новобудов. Ще 20 років тому у степовому Побужжі були розкопані лише поодинокі поховання давньоямної культури, а нині південнобузький варіант ямної культури налічує понад 1500 поховальних комплексів (О. Г. Шапошникова, В. М. Фоменко, Н. Д. Довженко, М. Т. Товкайло). У Північно-Західному Причорномор'ї з ямної культурно-історичної спільності виділена буджацька культура з яскравим та своєрідним керамічним комплексом (І. Т. Черняков). Проблема соціальної диференціації давньоямного суспільства була поставлена відкриттям та інтерпретацією поховань з дерев'яними возами на дискових колесах (О. І. Тереножкін, М. М. Чередниченко, Ю. О. Шилов, О. Ю. Кузьміна). Яскрава сторінка духовної та художньої культури давньоямних племен висвітлена завдяки знахідкам у курганах сотень кам'яних антропоморфних стел та ідолів (О. І. Тереножкін, О. О. Формозов, А. О. Щепінський, Д. Я. Телегін, Л. П. Крилова, Н. Д. Довженко, М. О. Ричков).

Не менш значний внесок зроблено у вивченні пам'яток катакомбної культурно-історичної спільності. Завдяки дослідженням у зоні зрошення вдалося чітко розмежувати ранній пласт катакомбних старожитностей, позначений ремінісценціями давньоямної культури, та пізній, представлений у степовій смузі території України пам'ятками інгульського типу культури. Проаналізований антропологічний матеріал з катакомбних поховань дозволив С. І. Круц дійти висновку про антропологічні відмінності між ранніми та пізніми катакомбниками й про наявність прийшлого населення у степах за доби середньої бронзи. Специфічною для катакомбного обряду поховання виявилася традиція підкреслювати професійну спеціалізацію небіжчиків. Відкриті поховання ливарників, майстрів по виготовленню наконечників стріл, гончарів, чинбарів, косторізів тощо (С. С. Березанська, В. С. Бочкар'ов, І. О. Післарій).

Покажемо для практики розкопок на новобудовах 80-х років е відкриття серій катакомбних поховань інгульського типу з портрето-

ваними черепами (А. І. Кубишев, В. В. Отрошенко, С. Ж. Пустовалов). Лише Херсонською та Запорізькою експедиціями за п'ять останніх польових сезонів відкрито 40 черепів з ознаками портретизації. Звичай моделювання (відтворення) обличчя померлого на звільненому від м'яких тканин черепі доніс до наших днів, у всій своїй об'ємній виразності, образи людей першої половини II тис. до н. е. Ліпилися портрети за допомогою спеціально приготовленої глиняної маси з домішками вугілля та вохри. Відомо, що кургани у басейні р. Молочної інтенсивно розкопувалися понад 30 років тому, але серійне відкриття портретованих черепів відбулося лише нещодавно. Це наочно підтверджує висловлену вище тезу про вдосконалення якості розкопок на новобудовах. На окремих могильниках поховання з портретованими черепами супроводжувалися особливо ошатним посудом, зброєю, знаряддями праці та деталями дискових коліс від возів (Заможне, Виноградне), що дає можливість вважати ці комплекси похованнями вождів. Численні етнографічні паралелі ритуалу портретування дозволяють пов'язати цей обряд з культом предків. Найближчі аналогії портретуванню у бронзовому віці походять з Стародавнього Єгипту.

Культура багатоваликів кераміки своїм виділенням завдячує дослідженням на новобудовах. Опорна пам'ятка — поселення Бабине 3 — розкопане А. В. Добровольським у 1951—1954 рр. у зоні затоплення Каховської ГЕС. Матеріали цих розкопок зіграли вирішальну роль у виділенні своєрідного керамічного явища XVII—XV ст. до н. е. у самостійну культуру (С. С. Березанська). Тривалий час лишалось відкритим питання про поховальні пам'ятки культури багатоваликів кераміки. Відповідь дали розкопки курганів у зоні зрошення на території Ворошиловградської та Донецької областей (С. Н. Братченко, О. І. Післарій). Спираючись на документовані матеріали новобудовних розкопок, І. О. Післарій визначив культурні ознаки поховань багатоваликів кераміки. Під кутом зору нових визначень була переглянута культурна належність «класичних» поховань зрубної культури за В. О. Городцовим. Певну частину з них довелося віднести до культури багатоваликів кераміки. Спостереження І. О. Післарія, перевірені на матеріалах інших степових експедицій, отримали загальне визнання.

Перші масштабні дослідження поселень доби пізньої бронзи були проведені Дніпрогесівською експедицією (І. Ю. Спаський, О. К. Тихтай). Цей період представлено у Степу пам'ятками зрубної культури та її західного локального варіанта — сабатинівської. У результаті розкопок встановлено щільну заселеність степової смуги зрубними та сабатинівськими племенами та повне освоєння цієї території (І. М. Шарфутдінова, І. Т. Черняков, І. Ф. Ковальова, В. В. Отрошенко, О. С. Беляев, В. М. Ключинцев). Розкопки десятків поселень та багатьох тисяч поховань допомогли досягти високого ступеня вивченості зрубної та сабатинівської культур. На сході республіки вперше виявлено ранньозрубні поховання з виразними елементами абашівської культури (С. Н. Братченко, Я. П. Гершкович), що важливо для розв'язання складної проблеми формування зрубної культури. Серед пам'яток сабатинівської культури виділяється поселення Ташлик I на Південному Бузі, де зусиллями Миколаївської експедиції розкрито 7500 м² площі, на якій розміщувалися 15 жител з кам'яними основами стін. Показово, що виробничі комплекси по обробці шкір та кісток були винесені за межі житлового кварталу. На цьому самому поселенні виявлено найдавніші на території України ознаки обробки заліза та окремі залізні речі XIII ст. до н. е.

Відкриття протягом останніх 20 років серії курганних та ґрунтових могильників доби фінальної бронзи (XII—X ст. до н. е.) з обрядом поховання, відмінним від зрубного та сабатинівського (О. М. Лесков, І. Д. Ратнер, О. В. Бодяньський, В. В. Отрошенко, В. П. Ванчугов, Л. В. Суботін, А. І. Кубишев, Г. Л. Євдокимов), дозволило виділити пам'ятки білозерського етапу пізньозрубної культури в окрему біло-

зерську культуру, позначену рисами занепаду осілого скотарсько-землеробського господарства напередодні переходу до кочового способу ведення господарства.

Розкопками на новобудовах фактично створено археологічну базу для вивчення культури історичних кімерійців (IX—VII ст. до н. е.). З'явилася можливість монографічного вивчення цього загадкового народу (О. І. Тереножкін). Відкриття своєрідних кімерійських стел-стовпів (Н. Л. Членова, О. І. Тереножкін) допомогло провести співставлення зображень на причорноморських стелах з античною іконографією кімерійців³ та ідентифікувати ряд реалій (сагайдаки з відкидними кришками, налобні стрічки, мечі). Таким чином, з'явилися нові вагомі докази на користь того, що кімерійці вирушили у походи до Малої Азії саме з Північного Причорномор'я. До речі, одна з перших кімерійських стел була знайдена на будівельному майданчику Дніпрогесу.

Великі асигнування на охоронні розкопки дозволили поновити розпочату ще до Великої Жовтневої соціалістичної революції практику дослідження великих скіфських курганів. Наука збагатилася такими скіфськими царськими комплексами, як Гайманова (В. І. Бідзіля) та Товста (Б. М. Мозолевський) могили. За ними шикуються багато сотень скіфських курганів меншого рангу аж до ґрунтових поховань, які в сукупності дають неоціненний матеріал до реконструкції соціальної структури скіфського суспільства V—IV ст. до н. е. (К. П. Бунятян). Відмічено нерівномірний розподіл скіфських курганів по степу, прив'язку поховальних пам'яток скіфів IV ст. до н. е. до найважливіших торгових шляхів (Ю. В. Болтрик). Траншейний метод розкопок курганів, апробований на об'єктах доби бронзи, дозволив поглибити вивчення архітектури скіфських поховальних споруд.

Для вивчення сарматського періоду (III ст. до н. е. — III ст. н. е.) важливе значення мали розкопки городища та могильника поблизу с. Золота Балка (М. І. Вязьмітіна), окремих могильників на Дніпрі (Є. В. Махно) та Молочній (М. І. Вязьмітіна). Поховання представниці вищої сарматської знаті виявлено у Соколовій могилі на Південному Бузі (Г. Т. Ковпаненко), а ще одне багате поховання — у Нагальчинському кургані в Криму (А. О. Щепінський).

Значним є внесок досліджень на новобудовах до вивчення культури кочових племен середньовіччя, головним чином тюркомовних. Тут, серед сотень поховань виділяється половецький комплекс Чингульського кургану (В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассмакін) — найбагатший з усіх відомих. Насиченість Чингульського комплексу речами, що походять з різних куточків тогочасного (середина XIII ст.) світу, дозволяє не лише вивчити культурні та економічні зв'язки половців, але й уточнити певні біографічні епізоди людини, похованої на р. Чингул. Походження окремих речей з Чингульського кургану та ареал їх поширення дають змогу припустити перебування половця в Угорщині, Болгарії, на Русі та безпосередні контакти з латинянами-хрестоносцями, які захопили Константинополь. Подібність речей чингульського половця до вбрання та озброєння Данила Галицького, відомих з літописної оповіді, вказує на високий соціальний статус першого, скоріше ханський. В зв'язку з цим не можна не пригадати згаданого у Галицькому Літописі свата Данилового хана Тігака. На думку деяких істориків, цей хан після служби у Данила Галицького на початку 50-х років XIII ст. повернувся з підвладною йому ордою у Степ. Цілком можливо, що особа, похована у Чингульському кургані, і є ханом Тігаком.

Незважаючи на труднощі, археологи Інституту археології АН УРСР першими стали на шлях організованого дослідження пам'яток, які гинуть у процесі будівництва⁴. Дослідження в цьому напрямку будуть проводитися колективом відділу новобудовних експедицій ІА АН УРСР і надалі.

Исследования археологических памятников на новостройках Украины

Резюме

В статье освещается история археологических исследований на новостройках Украинской ССР, от Днепрогэсовской экспедиции до последних работ по трассе газопровода Уренгой—Помары—Ужгород. Особое внимание уделяется организационным вопросам и методике раскопок курганов в зонах новостроек. Кратко освещены основные достижения украинской археологии за последние 50 лет, ставшие возможными именно благодаря охраняемым раскопкам на новостройках республики.

¹ Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Розкопки курганів епохи бронзи за допомогою механізмів. — Археологія, 1974, вип. 13, с. 105—109.

² Каменецький И. С. К методике раскопок степных курганов. — В кн.: Древние и средневековые культуры Поволжья. Куйбышев, 1981, с. 128—136.

³ Дударев С. Л., Махортых С. В. К толкованию иконографии некоторых античных изображений киммерийцев. — В кн.: Античные государства и варварский мир. Орджоникидзе, 1981, с. 37—48.

⁴ Шелов Д. Б. Полевая археология и охрана археологических памятников. — СА, 1984, № 1, с. 5.